

Fried István

A legfeleslegesebb(?) ember

(Sztyepan Trofimovics–Dosztojevszkij–Turgenyev)

„ A szóbeli magyarázat során ki lehet javítani a kitűnő könyvnek a hibáit, amely iránt különben a legnagyobb tisztelettel viseltetek, ”

(V izlozsenyii usztnom mozsno upravity osibki etoj zamecsatyel'noj knyigi, k kotoroj ja, razumejetszja, gotov otnyesztyity sz csrezvücsajnum uvazsenyjem)¹

Az olykor – nem egészen jogtalanul – pamfletregénynek, máskor szintén nem egészen jogtalanul Oroszország-regénynek, elképzelhetően generációs regénynek (a szülők és gyermekek regényének), illetőleg tézis- és/vagy eszmeregénynek, nem csekély túlzással kulcsregénynek besorolt, minősített (félreértelmezett) *Ördögök* (Bjeszü) – már csak e hevenyészett utalásokat szem előtt tartva – inkább azt tanúsítja, hogy ellenáll a merev osztályozási kísérleteknek, sokrétűségével, a regénynyelv erős differenciáltságával jóval inkább a prózapoétika új útjainak keresésében mutatkozik érdekeltnek, és lehetőséget kínál egymással ellentétes magyarázatokra. Ugyanis a részint a Nyecsajeverből, részint a Dosztojevszkij–Turgenyev-viszonyból „levezetett” eseményértelmezés nem csupán azért nevezhető leszűkítő jellegűnek, mivel a Dosztojevszkij–Granovszkij-, Dosztojevszkij–Bjelinszkij-viszonyból származó elemeket is figyelembe kell vennie az életrajzi referencialitás alapján álló kutatásnak, hanem azért, mert

1) az előbb felsoroltaknál jóval sűrűbb intertextuális vonatkozások szövik át a regény epizódjait; és

2) ezzel összefüggésben nem pusztán a Turgenyevhez fűződő tvorcseszkij dialog (teremtő párbeszéd) élénk jelenlétét konstatálhatjuk (itt sem mellékes, hogy a Turgenyev-karikatúra, Karmazinov figurája mellett levelek, regények, esszék veendőik számításba, hogy ha az *Ördögök* (Bjeszü) gondolatvilágának fölfejtésére vállalkozunk);

3) az orosz regénynyelv új útjait „megtervező” Dosztojevszkij ebben a regényében olyan széleskörűen vonja be a történelekbe a társadalmi, szellemi, „irodalmi” élet különféle reprezentánsait, olyan jellegzetes megnyilatkozásait szólaltatja meg egy nyelvi (szub)kultúrának, olyan periodikus rajzát vázolja föl az egymással összefüggő, végső fokon egymást kizáró világnézeti változatoknak, hogy műve nem korlátozható egy-egy kortársi regényalakzatra, hanem ezekkel vitahelyzetben kísérli meg regénykísérletének elhatárolását, ezen belül egy erőteljesen ironizáló – sőt, Karmazinov előadásakor a travesztiaig hatoló – nyelv érvényesítését: és ezen keresztül a XIX. század egy jellegzetes,

1 F. M. Dosztojevszkij: *Szobranijje szocsinyenyij v pjatnadcatyi tomah*. Tom szegy'noj. «Bjeszü». Glava «U Tyihona». Tyeksztü podgotovili i primecsanyija szosztavili N. F. Budanova i dr. redaktor 7-go toma V. A. Tunyimanov. Leningrad 1990, 601–602.

nagyhatású, hatástörténetében az európai regénytörténet XX. század eleji periódusára is kiterjedő alakjának és ez alak epikában megjelenítésének, továbbá a felesleges embernek újragondolását.

Ezek után térnek rá a mottóként idézett megnyilatkozására Sztjyepan Trofimovicsnak, aki élete – végsőnek bizonyuló – határhelyzetében nem pusztán élete ürességének, önáltató-önámító voltának rádöbbenésére kényszerül, hanem a maga módján (még-hozzá erősen hangsúlyozottan a maga módján) e felismerésének hangot ad, mintegy a leszámolás és egy lehetséges(?) új élet határmezsgyéjén egy szóbeli élményt fordítana le remélt új életviszonyára; s ugyancsak ezt a rádöbbenést szembesítené részint a tapasztalt társadalmi gyakorlattal, részint a maga szintén kiüresedett viszonyaival. A Biblia szövegét számára olyan személy tolmácsolja, aki a maga naiv módján terjesztette az Igét, nevezetesen árulta a Bibliát, miközben a regény egy epizódjából tudhatóan keserves tapasztalatra is szert tett. S az írni-olvasni tudás küszöbét éppen átlépő asszony (Szojja Matvejevna, s vajon nem a névadásban bujkáló irónia-e, hogy éppen a Szojja névvel – sofia – van megajándékozva?) felolvasása, véletlen rálapozása a regény mottójában már leírt passzusra indítja el Sztjyepan Trofimovics „vallomás”-át, őszinteségrohamát, elhatározását, hogy gesztusnak, tüntetésnek szánt „futásá”-nak határozott célt adjon, annak negativitását pozitivitássá változtassa át. Ezáltal kísérletet tegyen arra, hogy kilépjen az eddig használt nyelvből egy másikba, a Biblia nyelvébe, és annak szellemiségébe élne bele magát.

Ha szemügyre vesszük ennek a dolgozatnak a mottóját, érzékelhetjük, miképpen fogja föl Sztjyepan Trofimovics a hallottakat, „megtérése” hogyan tematizálódik megnyilatkozásában, és sikerül-e önmaga számára és formálódó életterve újraalapozására létrehozni azt az új nyelvet, amellyel másképpen léphet az emberek, a nép elé, mint eddig élete során. Sztjyepan Trofimovics – megnyilatkozása szerint – a felismert igazság elkötelezettjének mutatja magát, jóllehet ott a blaszfémiaig jut el; kimondatlanul, inkább érzékeltetve: a Bibliát nem szent szöveggént kezeli, melynek módosítása, melytől eltérés akár az eretnenség gyanúját idézheti fel, inkább olyan – feltehetőleg irodalmi – textust lát e számára oly fontos, megvilágító erejű mondatokban, amelynek az ő értelmiségi mentalitása szerint kijavítható, kijavítandó hibái (osibki) vannak, miközben „kitűnő könyvnek” (zamecsatyel'naja knjiga) nevezi az Evangéliumokat. Az idézett mondat második fele a társasági-társalgási nyelvből kilépni képtelen személyre utal; minthogy e följebb említett értelmiségi magatartásnak a szövegekkel szemben tanúsított hiperkritizmus a jellemzője, s egy eltúlzott és eltorzult kanti kritikafelfogás a megkülönböztető tulajdonsága (mármint az, hogy mindent alá kell vetni a kritikának, ez alól semmi és senki nem vonhatja ki magát), ezért a verbalitásban önmagaságát kifejező individuum feljogosítva érzi magát az ítéletalkotásra. Még akkor is, ha ez a legtöbb esetben formalitás, nem vagy alig rendelkezik a személyiség és személyesség hitelességével. Ez a fajta hiperkritizmus nem tud szakítani megrögződött beszédmódjával, sem inkább tetszetős (vagy annak szánt), mint valóban „megélt” érzései kifejezéseivel. Az a tény, hogy szükségesnek véli megjegyezni, miszerint tiszteli az Írást, s a mondatokat a razumejetszjával (magától értetődőleg) érzi szükségesnek összekötni és elválasztani, a szalonok társalgási formáit idézi, olyan (nagy)-világi fordulatokat csempész be, amelyek éppen nem vágnak a „megtérés”-t, a ráismerést, az „értés”-t érzékeltetni kívánó beszédbe. A szereplő a nyelv fölött érzi magát, továbbá szókincsét megfelelőnek a még oly összetett mondandók tudatására, ennek okából nem kerül közel az Igéhez, amely alázatot és áhítatot igényelne. Sztjyepan Trofimovics nem mond le „értelmiségi” attitűdjéről, a megfogalmazásba torkolló magabiztos világlátásáról, a nyelven uralkodni akar, a korszerű közvetítés jogát fenntartja magának. S szinte minden idevonatkozatható kijelentése ezt a magatartásformát jelzi:

„Eh... mais je crois que c'est l'Évangile – állítja, azaz nem egyszer olvasta; Je n'ai rien contre l'Évangile et... nincs kifogása az Evangélium ellen (Ja nyicsego nye imeju protyiv Evangelija, i... kezd lendülettel egy befejezetlenül hagyott mondatba, majd elszólja magát Sztjepan Trofimovics: soha nem ismerte ezt a nagyszerű részt). (Ja nyikogda nye znal etogo velikogo meszta)², mikor meghallgatja az Apokalipszisből felolvasott részletet, hogy aztán egy gyermekkorából idederengő más idézetet olvastasson föl magának, immár határozottabb kommentárral látja el, mintegy távlatba helyezné, az azonosulás és távolságtartás nyelvi kifejeződésének kereszteződésében. Sztjepan Trofimovics, a korszak nemeseinek beszélt-nyelvi szokásai szerint az oroszból a franciába, a franciából az oroszba vált át, akár egy mondaton belül, s a francia nyelv kitüntetett státusa egyben az elbeszélői ironia része: korántsem a más életviteli-társadalmi-értelmezési problémákkal küzdő francia értelmiségi fogalomhasználatával él, hanem a két nyelvben tévelygés orosz társadalmi manírjának engedelmeskedik; nem nyelvi kultúrák találkoznak ebben a többnyelvűségben, hanem a váltással a mindkét nyelvben biztonságra nem leő személy keresése. Nemegegyer az orosz szöveg megismétli a franciát, ez utóbbi mintha nyomatékossításra, az oroszból kibeszélésre szolgálna. *„Ezek az ördögök, amelyek kijönnek a betegből, és belemennek a disznóba – mindazok az ördögök és ördögfiak, amelyek összegyűltek a mi nagy és drága betegünkben, a mi Oroszországunkban az évszázadok, igen évszázadok során! Qui, cette Russie, que jamais toujours (...) Nous comprendrons ensemble”* (Etyi bjeszű, vühogyjascsije iz bol'nogo i vhogyjascsije v szvinej, – eto vszjo jazvü, vszjo miazmü, vszjo nyecsisztota, vszjo bjeszű i vszjo bjeszenyita, nakopivisijeszja v velikom i milom nasem bol'nom, v nasej Rosszii, za veka, za veka! Qui, cette Russie, que jamais toujours (...) Nous comprendrons ensemble).³

A Sztjepan Trofimovicstól eleve nem idegen teátralitásnak egy „megemelt” tónus felel meg, a vallomásszerű megnyilatkozás az érzelmesség felé tart, s mintegy az áttelekcsült mondatok csúcspontján folytatódik a francia nyelvvel, amelyen új információ nem hangzik el, ismétlésnek hat, s egy oroszul elbeszélt szövegben eltávolít a nyelvi otthonosságtól, szó szerint és átvitt értelemben idegenségnek hat. Sztjepan Trofimovics nem tud (és feltehetőleg nem is akar) úrrá lenni beszédkényszerén, föl sem merül benne, hogy egyetlen hallgatója nincs beavatva beszéde mögöttes világába; abba, hogy a beszélő bibliaértelmezése konkrét, megnevezhető, e környezetben azonban csak számára ismerős „világ”-ra vonatkozik, célzásai a semmibe hullnak, kiváltképpen azok a francia kifejezések, amelyeknek társasági hitelességük sem teljesen problémamentes. A legsúlyosabb passzus, az Oroszországot nevéen említő, ismétlődik franciául, annak a nyugatnak az orosz világot átható nyelvén, amelynek ellenében írható le az orosz pozíció. Az Oroszország és/versus Európa értelmezése mind Turgenyevnél, mind Dosztojevskijnél más előfeltételezések alapján történik meg, s úgy lesz regénytörténetté, hogy az egyes epizódok, szereplők nemegegyer az elbeszélői ironiával vázoltatnak föl; Sztjepan Trofimovics az oroszul elhangzó Evangélium-szövegre a legkevésbé adekvát módon felel, vállalná az általa értelmezett-javított szöveg előadását, lefordítja az Evangéliumot a maga környezetének viszonyaira, azonosítván az allegória „egyetemesség”-ét önmaga és környezete hétköznapjaival. Mindennek az orosz–francia keveréknyelv a médiuma, mivel Sztjepan Trofimovics számára a nyelv nem látszik többet jelenteni médiumnál, amely megfontolásai alá van vetve. Úgy váltakoztatva a két nyelvet, hogy a nyelvi üresjáratok újra elhangozzanak, a mesterkéltnak ható lelkesültség hatástalanul csengjen el. Kiváltképpen érzékelhetően az eddig tárgyalt részben, amelyben a dialógus látszólagos,

2 Uo., 595.

3 Uo., 611.

hiszen a beszélő nem számíthat sem egyetértő, sem tagadó reakciókra; Szofja Matvejevna értetlenül asszisztál Sztjepan Trofimovics ráismeréséhez, Evangélium-kommentárjaihoz, s az oroszul elhangzottakhoz éppen úgy nincs hozzáfűznivalója, mint a francia mondatokhoz. Ez a monológ azonban nem tart igényt visszhangra, Sztjepan Trofimovicsban nem támad kétely szavai, ráismerési helyessége felől, nem tudja, és nem is akarja korlátozni bőbeszédűségét; s bizonyára következetesnek véli sorsát. Már a regény, az ő regénye elején számot vet helyzetével, különlegesnek érzett/éreztetett státusával, amely a társaságban és a társadalomban megkülönböztetett és mindenképpen érdekes pozíciót biztosíthat számára: „*Rendkívül szerette például az »üldözött«, sőt, hogy úgy mondjam, »száműzött« helyzetét.*” (On, naprimer, cserezvucsajno ljubil szvoje polozsenyje »gonimogo«i, tak szkazaty »szszülnogo«.)⁴ A szereplővel jóindulatú, noha időnként érzékelhetően távolságtartó elbeszélő természetesen történetmondása során rávilágít ezekre a képzelgésekre, ön-felülértékelésekre, amelyek a helyzetével csak ritkán szembenéz Sztjepan Trofimovics magatartását meghatározzák, ezért pályáját a felesleges emberekéhez hasonlóvá teszik, akik legfeljebb verbálisan hajtják végre, amit nem tudnak cselekvéssé formálni. Sztjepan Trofimovics a maga interpretációjában így egy „konstruált” üldözött-emigráns pozícióból egy valódi (kérdés, mennyire valódi) emigráns pozícióba kalauzolja életét, de nyelvében nem változik, értelmezési stratégiájában nem különbözik, a vegyesnyelvűség egész életén végigkíséri. Ami úgy is fölfogható, hogy egyik nyelven sem gondolja teljesen végig mondandóját, inkább megosztja a két nyelv között, így a nyelvi megosztottság tehető felelőssé(?) a cselekvés elmaradásáért. Hozzátenném, hogy még legőszintébb pillanataiban (és nincs ok kételkedni abban, hogy szökését követőleg, a bibliaolvasást hallgatva, ne szólna őszintén, noha akkor is valakinek szól, képzelt közönséget szólít meg, amelynek immár nincs neve, nincs érzékelhető létezése) sem képes elmozdulni megszokott (nem csak nyelvi) kliséitől, nyelvi sztereotípiáitól, s így megszólalásai (története folyamán) többnyire kudarcosak maradnak, szűkségét érzi annak, hogy mondandója alátámasztására idézzon, szólást kölcsönözzön. Alea iacta est – vágja oda, miután közölte, hogy gyalogszerrel (peskom)⁵ távozik, egy másik helyen pedig beleérthető utalással esendősége, játék- és kártyaszenvédéye gondolható el. „*Barátom – mondta nekem Sztjepan Trofimovics két hét múlva, mint hétpecsétes titkot –, barátom, felfedeztem egy számomra rettenetes... újságot: je suis un közönséges ingyenélő et rien de plus! Mais r-r-rien de plus*”. (Drug moj – govoril mnye Sztjepan Trofimovics cserez dve nyegyeli, pod velicsajsim szekretom, – drug moj, ja otrkül uzsasznuju dla menja... novosztyi: je suis un prosztoj prisztyival’sik, et rien de plus! Mais r-r-rien de plus!)⁶ Megjegyzem, a regénytörténesek során korainak mondható önjellemzésnek még sokáig nem lesznek következményei, így aligha dönthető el, hogy ez az őszinteségi roham mennyire végiggondolt beszédből fakad. Ennél azonban lényegesebb, hogy a valóságos létezés szava, az én megmutatkozása: je suis, franciául történik, ám oroszul a pozíció megnevezése: prisztyival’sik (kegyelemkenyéren élő, parazita), mely megnevezés a XIX. századi orosz (és nem csak orosz, hanem például magyar) nemesség társadalmában messze nem ritka jelenségére utal, lett légyen szó egy távoli vagy közeli befogadott rokonról, netán egy szánalomból odavett és valamilyen szolgálatot teljesítő személyről, mindenesetre nem teljes jogú lényről, akinek (társadalmi) státusa bizonytalan, s aki ki van szolgáltatva annak, akinek házában élőszködik. Kérdéses, hogy Sztjepan Trofimovics megkezdett francia mondatát miért folytatta oroszul, nem talált-e megfelelő

4 Uo., 7.

5 Uo., 322.

6 Uo., 34.

francia szót (természetesen rálelhetett volna), talán olyat nem teljesen, amely magába foglalta volna a lehetséges jelentések valamennyi, de legalábbis majdnem minden árnyalatát. Mindenesetre Sztjepan Trofimovicsot nem aggasztja az orosz és a francia közötti nyelvi interferencia, nem kezd kételkedni saját nyelvisége előtt esetleg létező gátakban, a kurta kitérő után folytatja franciául. A prosztoj prisztyival' sik olyan „státust” implikálhat, amely ugyan nem összeférhetetlen a francia nyelvvel, de használatát nem feltétlen igényli: a két nyelv közötti lebegés egyben kétféle státus közötti oszcillálás, hiszen a folyamatos, grammatikailag korrekt francia nyelvvel oda emelkedhet, ahová pusztán egyszerű kegyelemkenyéren élőként, élősdiként nem (vagy csak a megtévedés/megtévesztés pillanataiban). A folytatásban megismétli a zárófrázist, semmi több, úgy artikulál, hogy a kijelentés megjegyezhető legyen, az elbeszélő szerét ejti annak, hogy az íráskép közvetítse a hangzást, s a semmit (rien) jelentőssé tegye. Aligha dönthető el, hogy a beszélő meg az elbeszélő mennyire idézte föl magának, illetőleg mennyire tudatosította, hogy a rien de plus a rulett krupiéjának felszólítására-kérdésére emlékeztet, rien ne va pas (senki többet?); a nyelv túljár használói eszén. Az *Ördögök* (Bjeszű), című regény narrátoráról kevéssé feltételezhető, hogy az intertextuális utalások (és „megidézések”) tudatos beiktatásával ironikus távlatba állítsa a beszédet és beszélőjét. Ám a nyelvben rejlő lehetőségek akkor is megmutatkozhatnak, ha a beszélő csak ráhagyatkozik a nyelvre, s igen kevéssé aknázza ki. Visszatérve Sztjepan Trofimovics kétnyelvűségére, valójában egyetlen szólam két nyelvi formájáról beszélhetünk, az egyik dominanciájáról a másik fölött nem, viszont a francia nyelv állandó jelenléte a valamihez, valakikhez tartozás görcsös akarását sejtetik, annak a társadalmi/társasági státusnak őrzését, amelyről még a szökést követőleg (legalábbis a nyelvhasználatot tekintve) sem kíván lemondani. Az önmagával történő (ritka) szembenézések nem akadályozzák a szereplőt abban, hogy ameddig csak lehetséges, élje a megszokott életformát, ám abból távozva sem hagyja el szellemileg, bibliakommentárjai „nyelvileg” nem különböznek korábbi megszólalásaitól, ön-felülértékeléséről, nyelvi dominanciájáról nem tud lemondani. Már idézett kitérésében, Oroszországról szólva, franciául ismétli, nyomatékosítja (Cette Russie...), mintha a nyelvváltás ebben az esetben is nélkülözhetetlen lenne. S amikor eljutna a végső következtetésig, akkor sem szólhat másként, csak keveréknyelven, ezúttal megfordítva a sort, a francia igével kezdve, és oroszul ismételve a főnevet, amely nem más, mint egész élete: J'ai menti tout ma vie, egész életemben (vszju, vszju zszny).⁷ Éppen a kevertnyelvűség miatt támadhat kétség, mennyire visszavonása ez a mondat a teljes élethazugságnak, amelyet ugyan a társasági élet kényszerített rá Sztjepan Trofimovicsra, de amelyből csak élete végső fázisaiban kísérel meg kimenekülni, nyelvileg képes eredményel. Ehhez azonban két megjegyzést fűznék.

1) Sztjepan Trofimovics ugyan kényszerhelyzetbe kerül, de cselekvésképtelenségével, tehetősége önfelszámolásával ezt maga idézte elő. Még pontosabban: Oroszországba visszatérésekor nem talált életlehetőségeinek alternatívát, így elfogadta a kínálkozó ajánlatot. Ezután jutott az „ördögi kör”-be; magatartása, helyzete kereteit meghatározta életformája, amelyet mártírsorssá stilizál (Mon cher, je suis un levitézlett ember, opusztyivsijsza cselovek; Je suis un forçat, un Badinguet, un sarokba szorított ember, pripertüj k sztyenye cselovek);⁸ ugyanakkor létezése visszahat a szalonra, környezetére, megnyilatkozásai olykor irányt szabnak a társalgásnak. Így felismerésével párhuzamosan tehetetlenségi érzése erősödik föl, amely ellentmondásba kerül a társaságban, „közeg”-ében elfoglalt helyzetével.

7 Uo., 619.

8 Uo., 62., 77.

2) Menekülését követőleg nem utal vissza korábbi ráismeréseire; s bár fogadkozásai, ingatározásait előlegező kijelentései a tőle megszokott pátosszal hangzanak föl, jellemének ingatagsága, személyiségének bizonytalansági tényezői úrrá lesznek, az Ige befogadása átmeneti állapotnak tűnik, a bibliai helyek és személyes, valamint kortársi vonatkozásainak tudatosulása – mint volt róla szó – nem kap nyelviileg adekvát formát. S hogy nem kap, ez onnan is levezethető, hogy önazonosságának elfogadtatási kísérlete francia nyelven történik, a je suis visszatérése, motívikus szerepe individualitásának lényegeként aposztrofálható. Az „önvallomás” történeti vonatkozása (un Badinguet: III. Napóleon csúfneve) a világpolitikai mozzanatot illeszti konstruált sorstörténetébe, erősen ön-felül-értékelő hangsúllyal.

S noha a kutatásban olyképpen is fölmerül Sztavrogin, mint a felesleges ember Anyeginnal és Pecsorinnal kezdődő megjelenítésének továbbírása, a byroni „sátánosság” egy kései változatának regényalakká formálása (a magam részéről több ellenérvet tudnék felsorakoztatni), jogosultabbnak gondolom Sztjepan Trofimovics besorolását a felesleges emberek „galériá”-jába, különös tekintettel a Karmazinov-figurára nem szűkíthető polémiáira, melynek során az *Ördögök* (Bjeszü) elbeszélője Turgenyev személyiségét, nézeteit, regényalakzatait vitatja, helyenként fordítja át groteszkbe, pamfletté alakítván át a történések elbeszélését. S bár Turgenyev, maga regényeiben nem szerepeltetett olyan jellegű írófigurát, mint Karmazinov, a Dosztojevszkij által meglehetősen kedvezőtlenül fogadott *Füst* (Düm) című regényben alig kevesebb íróniával állítja elénk a külföldön filozofálgató, önmaguk közül „ideált” választó orosz alakokat, s a szóvá tett figura, Potugin (beszélő név, mely azért valamit elárul szerzője indulataiból: potugi, potuzsity, sikertelen erőfeszítések, bánkodik) nem karikatúrája, inkább módosulása a felesleges embernek, több tekintetben (a vitathatatlan eltéréseket természetesen nem felejtve) párba állítható Sztjepan Trofimovicssal. Kitérőképpen említ meg, hogy a *Nov'* (Töretlen föld) fanatikus és kisszerű „összeesküvői”, fecsegő alakjai a Dosztojevszkij-regény „mieink”-jeivel szintén megfeleltethetők volnának. Az Oroszország–Európa viszony értelmezésében, az orosz reformok értékelésében, a leginkább a kultúrafelfogásban bőségesen sorolhatók az olykor alapvetőnek bizonyuló eltérések Dosztojevszkij és Turgenyev között (melyekhez a kezdeti rokonszenv, majd a szinte gyűlölködésbe átsapó ellenszenv is hozzászámítható volna), de a már említett tvorcsevszkij dialog – fontosnak bizonyulható – elemeit sem volna szabad teljesen számításon kívül hagyni. Dosztojevszkij regényeinek szövegköziségében a Turgenyevnél korábban felbukkanó mozzanatok is szerepet játszanak, nem pusztán az említett generációs regény tereli jórészt hasonló irányba a két író regénytervezését.⁹ A regényekben karikatúrisztikusan megjelenített társasági élet, az ott elhangzó frázisos bölcselkedések, majd az anarchista mozgalmak, „összeesküvések”, egyáltalában az anarchizmus és anarchisták szerepeltetése a regényekben nem pusztán a kronológiai egyidejűség alapján vethető egybe. Aligha felejtendő, hogy a *Rugyin* első részének modelljéül Bakunyin szolgált, Bazarovban pedig legalább annyira munkál a pozitívizmus rideg tudomány-szemlélete, a természettudományos világnép relativizáló gondolatrendszere, mint az a fajta anarchista szemlélet, amelynek szatirizáló színre vitele egyként lelhető meg az *Ördögökben* (Bjeszü) és a *Töretlen földben* (Nov'). Hogy Dosztojevszkijnél ez összekapcsolódott az írói-gondolkodói eszmélkedésére nagy hatással lévő 1840-es esztendő libe-rális-utópista irányával, a korai Turgenyev-regények iránt érzett elragadtatással, éppen a feltételezhető múltújrírás jegyében születő regénytörténések eszmeiségét hatotta át,

9 A két író kapcsolódásairól vö. N. F. Budanova: *Dosztojevszkij i Turgenyev*. Tvorcsevszkij dialog. Leningrad 1987.

erősítette föl a Turgenyev-művek félreolvasásának akarása. A Turgenyev tevékenységéhez fűződő kezdeményezés, a felesleges ember beiktatása az orosz regényirodalom archetipikus személyiségei közé, illetőleg Hamlet és Don Quijote orosz viszonyok köré lokalizálása számottevő visszhangot vert, elsősorban az *Oblomovot* szokás említeni, amely oblomovizmussá dimenzionálja ennek a „típus”-nak végsőkig vitt megjelenítését. Ugyanakkor az *Ördögök* (Bjeszü) sem vonnám ki ebből a „regénytörténet”-ből, amely egyfelől Karmazinov színre vitelével leszámolni kívánt egy írói személyiséggel, valamint egy írói előadással (különös tekintettel a radikális nyugatosnak minősített regényalakra), amely azonban másfelől Sztjepan Trofimovics alakjában mintha a felesleges ember fölvázolható történeteinek utolsó fejezetét kívánta volna prezentálni, olyat, amely zárásképpen maga ismeri el részint cselekvésképtelensége (orosz Hamlet-jelleme?) önsorsrontó következményeit, részint emigrációigényét egy tisztultabb, „oroszsabb”, „gyökeresebb” létezésre, egyben demonstrálván, hogy ez a tévesztett élet sem feloldozást, sem megnyugtató befejezést nem kaphat, mivel önfeloldozása teatrális, beszéde továbbra sem dialógusképes. Hadd egészítsem ki ezt a fejtegetést avval, hogy egy helyen az elbeszélő Sztjepan Trofimovics szájába adja Turgenyev megítélését, Bazarov bírálataát.¹⁰ Itt is, mint a Sztjepan Trofimovics élete utolsó epizódját elbeszélő fejezetben, a dosztojevszkiji szó többszólamúságára, polifóniájára érdemes figyelniük.¹¹ Az utóbbival kezdve, a fejezetcím: sztranzitovanyije (kóborlás, vándorlás) akár pejoratívnak, akár melioratívnak is felfogható volna. El kell ismerni, hogy a szökés bővelkedik groteszk elemekben, Sztjepan Trofimovics szembesülve a hétköznapi élet szereplőivel, majd Sofja Matvejevna-val szokatlan helyzetekbe kerül, amelyeket nemigen tud értelmezni. A bibliaolvasás során pedig kiviláglik, mennyire képtelen kilépni megszólalásai megszokott keretei közül. Ennek megfelelően és a bibliaértelmezést értékelve, vagy a pozitív cselekvések közé sorolódik az elhatározás a korábban már emlegetett tetre, az elmozdulás egy csupán kódösen sejtett újfajta létezés irányába, vagy az hangsúlyozható, mennyire felemás ez a szökés, milyen mértékben kudarcos vállalkozás, hogy végső mozzanatként visszazáródjon a most már fizikai értelemben tetre alkalmatlan személyiség sorsa a szó szerint és átvitt értelemben elgondolható megsemmisülésbe.

Ami viszont Sztjepan Trofimovics Turgenyev-bírálatát illeti, aligha célszerű Dosztojevszkij véleményét sejtenuünk a mondatok mögött. Hiszen Dosztojevszkij beiktatja a szerző és mű intenciója közé az alakkal és névvel felruházott elbeszélőt, a krónikás-történetmondót, aki mindenütt megjelenik, ahol lejegyezni valója akad, s amennyiben távol van az eseményektől, rátalál arra, miként tudja megszerezni a szükséges információkat elbeszélendő története számára. Kitérésképpen azt jegyezném meg, hogy részint magam is úgy gondolom, hogy Dosztojevszkij leszámol a mindentudó szerző illúziójával, s megalkotja az elbeszélő regényfiguráját (itt és másutt), ugyanakkor ez az elbeszélő birtokában van annak a tudásnak, amellyel egy teljes értékű, szinte hiánytalan eseménysorú történetet el lehet beszélni. Ezzel egyben arra a kétségre is célozni szerettem volna, mennyire hihetünk az elbeszélőnek, illetőleg hagy-e helyet a befogadó számára a regényben. S ha látszólag mindentudónak tűnik is fel az elbeszélő, történetmondása, jellemzései nem egysíkúak, nem mentesek időnként az elbizonytalanodástól, és olykor alternatívákat vázol föl, máskor pedig engedi a szereplői nézőpontot érvényesülni. Ezúttal az elbeszélő a szereplőtárs szájába Turgenyevet elítélő mondatot ad. Sztjepan Trofimovics esztétikai nézeteiről, irodalmi műveltségéről kevés megbízható

¹⁰ Vö. az 1. sz. jegyzetben i. m., 204.

¹¹ Mihail M. Bahtyin: *Problemü poetyiki Dosztojevszkogo*. 1972. A magyar Bahtyin-befogadásban Kovács Árpád prózapoétikai írásai számottevő szerepet játszottak.

információt kapunk, azok a művek, amelyeken dolgozott, illetőleg amelyek kidolgozása tervei között szerepel(nek), nem árulkodnak kritikai véleményének differenciáltságáról. Az, hogy Puskinra hivatkozik, önmagában nem emeli ki környezetéből. Az elbeszélő beszámolójának kezdetén igen okosnak és tehetségesnek nevezi (cselovek umnyejsij i darovityejsij), hogy aztán már a következő mondatban hozzátegye, miszerint a tudományban nem sokat, sőt azt hiszem, egyáltalán semmit sem csinált (v nauke on szgyelal nye tak mnogo... i kazsetszja szovszem nyicsego).¹² A jellemzésnek ez a részlete meglehetősen csattanásra sikerült a *nicsego*-val, mely ugyan nem cáfolja a pozitív tulajdonságokat, annál inkább mutat rá, előlegezve a későbbieket, hogy ezek nem kamatoznak, ezekből semmi nem lesz. Még súlyosabb ítélet fogalmazódik meg a továbbiakban. A személyiség önfeladása érzékelődik azáltal, hogy a megírandó művek nemcsak elmaradnak, hanem a feledésbe is hullnak. Fokozatosan süllyed Sztjepan Trofimovics a tevőleges létezésből a semmittevésbe. Kérdés, hogy ezek után mennyire lehet-kell komolyan venni egy olyan véleményt, amely – mégis – a korszak egyik jellegadó, semmiképpen nem jelentéktelen írójáról hangzik el, méghozzá csak úgy odavetve, érvelés nélkül. Vajon Sztjepan Trofimovics kurtán-furcsán fogalmazott álláspontja Turgenyevről és regényhőséről, aki és akinek a nézetei a kortársi viták, ideológiai és világnézeti ellentmondások keresztüztüzebe kerültek, komolyan veendő-e, azaz a regényszereplőt bírálólag bemutató elbeszélő ironizáló karakterizálása-e, vagy pedig idevonható a regény szerzőjének rosszallása a turgenyevi életmű egy fázisáról? A kérdés – úgy gondolom – nem dönthető el: ugyanis az elbeszélő, bármennyire látja át Sztjepan Trofimovics önfelmentő, „felesleges emberi” stratégiáit, bírálja ugyan, ironizál is magatartásán (olykor-olykor), mégis, amíg lehet, mellette marad, óvna ostobaságaitól, lebeszelné arról, hogy a nyilvánosság elé álljon. Egyszóval nem ellenséges, nem parodizálja, jóllehet történetmondásából nem hiányzik a távolságtartás, nemegyszer látványos gesztussal jelzi eltérő véleményét; ilyen módon az elbeszélő és Sztjepan Trofimovics kapcsolataira időnként az ambivalencia jellemző, kijelentései többféleképpen érthetők/értelmezhetőek. A Turgenyevről hirtelen felbukkanó vélemény nem egy esztétikailag koherens álláspont mozaikja, hanem rögtönzésszámba megy, nem hoz újat a kortársi vitákhoz képest. Ezért nemigen válaszolható meg, hogy az *Ördögök* (Bjeszü) felesleges emberének megítélésével miképpen függ össze elhatárolódása a felesleges ember megalkotójától, *A felesleges ember naplója* (Dnevnik lisnyego cseloveka) szerzőjétől¹³, többszörös áttétellel megfogalmazott bírálat-e, vagy Sztjepan Trofimovics felületes, leginkább hallomásból szerzett ismereteiből származó kijelentése-e. További problémát okoz, hogy ennek a megnyilatkozásnak nincsen folytatása, a Bazarovra, a nihilistaként számon tartott szereplőre vonatkozó gondolat szintén üresen cseng el, hiszen az *Ördögök* (Bjeszü) összeesküvői között nincsen Bazarovhoz hasonlítható alak, Turgenyev kései regényeiben viszont Bazarovnak erősen újraírt, az újabb eseményekhez szabott „utódai”-val találkozunk. A *Düm* (Füst) Potuginja, a *Nov’* (Töretlen föld) Nyezsdanovja semmiképpen nem egyenes vonalú folytatása az *Apák és fiúk* (Otcü i gyetyi) vitatott státusú, ugyancsak többféleképpen minősíthető szereplőjének; s ha az *Ördögök* (Bjeszü) megírásának éveiben (1872-es megjelenés) Dosztojevszkij és Turgenyev viszonya a mélypontra süllyedt is, nem bizonyos, hogy a regény elbeszélője pusztán a szerző szócsöve lenne, s az elbeszélő tolmácsolta szereplői megszólalásban Dosztojevszkij szólamát kellene felismerni. Másik oldalról szemlélve, Dosztojevszkij ugyan szinte máig tartó sikerrel terjesztette el, hogy a *Düm* (Füst) Potuginja Turgenyev

12 Az 1. sz. jegyzetben i.m.

13 Budanova – G.A. Bjalüj nyomán – von párhuzamot az idézett Turgenyev-mű és Dosztojevszkij *Zapiszki iz poldpol’ja* című elbeszélése között, i. m., 4.

nézeteit tolmácsolná, a figura regénybeli szerepe, a regény befejezésének tónusa (Potugin mintegy kikopik abból a történetből, amelynek korábban részese volt) mintha ellentmondana ennek a feltételezésnek. Dosztojevszkij nagy hatású félreolvasásából legfeljebb a Karmazinov-karikatúra születhetett meg, s kevéssé valószínű, hogy ez vetülne vissza Sztjepan Trofimovics odavetett mondatára.

Nem győzöm eléggé hangsúlyozni, hogy mind az *Ördögök* (Bjeszü), mind a *Füst* (Düm) szóba jöhető szereplői nem feltétlenül az elbeszélői szöveg szerint körvonalazódnak, hanem olykor egy másik szereplő nézőpontjából kapnak alakot. Az *Ördögök* elbeszélője nem kíméli Sztjepan Trofimovicsot, noha vagy éppen azért, mert bizalmasa. Annyiszor és oly sokféleképpen látja, beszél vele, hogy részletes ismereteket közvetíthet. Ugyanakkor a szöveg nem csekély meglepetést kelt, de az elbeszélő itt sem ruhazza föl a szereplőtársat hősi vonásokkal, inkább a létezésben való eltévelyedését mutatja be a rokonszenv és a karikatúra eszközeivel. Sztjepan Trofimovics és története ezáltal sem különül ki a regény világából, jóval inkább rétegz, Karmazinov ellenpárja, köztük nincs számottevő különbség, ami világnézeti indíttatásukat, „nyugatoság”-ukat, valamint akár turgenyevi értelemben vett „feleslegesség”-üket illeti, ám ennek a társadalmi típusnak utolsó képviselőiként igen csekély rokonszenvre vagy elismerésre, inkább a történet végén részvétre tarthatnak számot. Sztjepan Trofimovics rádöbben, hogy élete zsákutcába futott, az a fajta „tudós”, aki hamar felhagyott tudós volta továbbépítésével, korántsem a képességek hiánya miatt, Karmazinov viszont beleszeretett a maga írói hangjába, önmagára, az írásra nem reflektáló „művész”, akinek legendája van, és e legenda foszlik szét magatartásával, tapintatlanságával, a helyzet félreismerésével. Ezúttal nem térek ki arra, hogy e regényalak miképpen alakul át Csehov színműveiben, miközben a színre vitel során megőrződnek a karikatúrisztikus vonások.

Ha ellenpéldaként vetünk egy pillantást a *Füst* (Düm) bírált alakjára, Potuginra, a turgenyevi nézetekkel való azonosítást elhamarkodottnak, végig gondolatlanak minősíthetjük. Egyrészt azért, s ez eléggé köztudomású lett a különféle elemzések során, mivel jórészt egy másik regényszereplő perspektívájában jelenik meg, a vele való beszélgetés során bomlanak ki nézetei, amelyek meglehetősen ellentmondások, ugyanakkor „nyugatosága” messze nem egy magabiztos személyiség rendszerre összeálló nézetében nyilatkozik meg, hanem egy szánalmat keltő figura tagadásra épülő véleményében. Másrészt elfogadható, hogy Potugin is (úgy gondolom: többé-kevésbé) az 1840-es esztendő orosz liberális köreinek elgondolását visszhangozza, tételezzük föl, nem áll távol Turgenyevnek az orosz művelődésről kialakult (ekkori) nézeteitől, persze kérdés, változott-e ez a vélemény az 1840-es és az 1860-as esztendő között, továbbá, nem volna-e megkockáztatható, hogy egy szereplői tekintet messze nem teljesen a szerzőé vagy az elbeszélőé; s így Potugin a másik szereplő, a valójában főszereplő, akinek szerelmi történetei állnak a mű középpontjában, azaz Litvinov nézőpontjában ekképpen világítódik át:

„Litvinov ránézett Potuginra, s úgy tetszett neki, hogy soha még magánosabb, elhagyottabb, boldogtalanabb emberi lélekkel nem találkozott. (...) Litvinov megsajnálta ezt a szégyény, keserű, különös embert.” (Litvinov posztmotrel na Potugina, i jemu pokazalosz', sto on nyikogda jescse nye vsztrecsal cseloveka boleje ogyinokogo, boleje zabrosennego... boleje nyeszcsasztnogo. (...)) Zsalko sztaló Litvonovu etogo bednogo, zselcsnogo csudakom.)¹⁴

14 I. Sz. Turgenyev: *Szobranijje szocsinyenyijj*. Tom csetvertüj. Düm. Nov'. Red-kollegija: M. P. Alekszejev i G.A. Bjalüj. Primecsnyija: Ju. V. Mann. Moszkva 1976, 91. Jól hasznosítottam a Mann által írt utószót.

A *csudak* jelentéskörébe érthetnők a társadalmon kívüliségnek bizonyos vonatkozását, valamint az olyan egyediséget, amelynek távoli vonzáskörébe akár még a felesleges ember is besorolható volna: furcsa szerelmi története szembeállítható a Litvinovéval, amelyben hol a szenvedély, hol a „tisztá” szerelem dominál, talajtalansága lehet annak az oka, hogy története nem kaphat határozott kontúrokat, csak mások történetének epizódjaként, mellékágaként juthat figyelemhez. Itt sem a képességekkel van baj, „mindössze” azzal, hogy e képességek nem találják meg azt az alkalmas formát, amely lehetőséget biztosítana kibontakozásuknak, egy dialógusba való bekapcsolódásuknak. Az *Ördögök* (Bjeszü) Sztjepan Trofimovicsának nincsenek külső turgenyevi tulajdonságai, ilyenekkel Karmazinov rendelkezik, fölös bőséggel. Viszont evvel a figurával az igen öntudatos elbeszélő, aki sokszor, sok helyen bukkan föl az *Ördögökben* (Bjeszü), hogy a megbízható szemtanú illúzióját ébren tartsa, reagálni látszik a turgenyevi felesleges emberre, annak életmódjára, hamleti és Don Quijote-i vonásaira, szó és tett szétválására. A Turgenyev- és Bazarov-bírálat meglebegtetése elbeszélői figyelmeztetés egy olyan olvasási lehetőségre, amely szerint ez a figura része a vitának, amelynek címzettje a turgenyevi életmű. A *Törtetlen föld* (Nov’) mintha visszatérne erre a kérdésre, ám annyi áttétellel, a Turgenyev-életmű körül szerveződött véleményekre oly távoli reagálással, kései összegzéskísérlettel, hogy ez (már-mint a vita) elhomályosult emlékként realizálódik az egyes szereplők rajzán keresztül.